

УДК 316.624+159.9

Т.В. Жванія

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ: СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ

Стаття присвячена аналізу норм як критеріїв визначення девіантної поведінки. З'ясовуються види соціальних норм, поняття психічної норми та підходи до її визначення. Автор зазначає, що поняття психічної норми у сучасних дослідженнях не є достатньо визначеним і потребує подальшого міждисциплінарного вивчення.

Ключові слова: *девіантна поведінка, норма, соціальна норма, психічна норма, соціальне здоров'я.*

Статья посвящена анализу норм как критериев определения девиантного поведения. Объясняются виды социальных норм, понятие психической нормы и подходы к ее определению. Автор отмечает, что понятие психической нормы в современных исследованиях не достаточно определено и нуждается в дальнейшем междисциплинарном изучении.

Ключевые слова: *девиантное поведение, норма, социальная норма, психическая норма, социальное здоровье.*

The article is devoted to the analysis of the norms as the criteria for determining of deviant behaviour. It contains the kinds of social norms, notion of mental norm and the approaches to its definition. The author states that the notion of mental norm is not sufficiently defined in contemporary research and needs to be further for multidisciplinary study.

Key words: *deviant behaviour, norm, social norm, mental norm, social health.*

Постановка проблеми. Українське суспільство, за умов інтенсивних соціальних змін, здобуваючи нові структури і форми, продукує й різні варіанти нормативної та девіантної поведінки, тому постійно й закономірно зростає потреба в соціологічних знаннях щодо їхньої специфіки, закономірностей та природи. Тривалий час різні аспекти девіантної поведінки були предметом ряду соціальних і правових наук: філософії, антропології, теорії держави і права, кримінології, психіатрії, психології. У предметній сфері кожної з цих галузей науки були розроблені специфічний понятійний апарат, теорії, досліджені окремі аспекти проблеми девіантної поведінки особистості та груп, що мають надзвичайно велике значення для пізнання сутності й механізмів девіації в

цілому. Зусиллями багатьох дослідників був накопичений і узагальнений значний теоретичний та емпіричний матеріал з проблеми девіантної поведінки, який потребує всебічного та ґрунтовного аналізу.

Сьогодні не викликає заперечень доцільність здійснення всебічного дослідження девіацій у межах міждисциплінарних досліджень, що потребує узгодження критеріїв визначення нормативності та девіантності поведінки. Міждисциплінарний характер таких досліджень повинен передбачати не лише об'єднання різних підходів до розгляду девіантної поведінки, як предмета вивчення, але створення метатеорії, що могла б об'єднати вже існуючі знання про об'єкт вивчення та стати базою для синтезу, інтеграції нових знань.

Аналіз актуальних досліджень, присвячених вивченню питань визначення критеріїв нормативної та девіантної поведінки, свідчать, що проблемне поле девіації виступає предметом розгляду досить великої кількості науковців, починаючи з досліджень Е. Дюргейма, Ч. Лоброзо, Р. Мертона, Е. Фромма, З. Фрейда, У. Шелдона та ін. Фундаментальне продовження соціологічних і кримінологічних досліджень проблематики девіантології було здійснено в роботах Е. Феррі, А. Прінса, Ф. Зака, Дж. Кара, Р. Паркера, С. Коена, П. Сорокіна, Я. Гілінського, В. Кудрявцева та ін.

Проблему девіації з методологічних засад психіатрії досліджували Ю. Александровський, Н. Бехтерева, П. Ганнушкін, С. Ігумнов, К. Імелінський, А. Лічко, В. Мясіщев, А. Нохуров, К. Леонгард, К. Ясперс та ін.

Психологічні аспекти виникнення девіацій у поведінці особистості, їхніх причин та проявів вивчають А. Айхорн, Ю. Антонян, Т. Донських, О. Змановська, О. Кернберг, Ю. Клейберг, В. Кондратенко, Ц. Короленко, Н. Кузнецова, Е. Лабковська, Ю. Можгинський, Н. Мак-Вільямс, Ю. Гіппенрейтер, Б. Зейгарник та ін.

Разом з цим, слід зазначити, що теоретичні засади визначення ролі та місця психічної норми як критерію оцінки девіантності поведінки особистості розроблені в обмеженому обсязі.

Тож, **мета даної статті** – проаналізувати поняття соціальної та психічної «норми» як критеріїв визначення девіантного характеру поведінки особистості.

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття «девіація» або «девіантна поведінка» – як поведінка, що не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам, неможливе без визначення змісту та сутності поняття «норма».

Поняття «норма» широко використовується як у повсякденному так і у науковому обігу та має широке коло змістів та трактувань, наприклад:

- правило, що діє у певній галузі та потребує свого виконання;
- термін для визначення певної характеристики – допустимого діапазону, – усередненого або середньостатистичного значення;
- термін, що використовується для визначення здоров'я.

Значення будь-якої норми полягає в тому, що вона вказує на ті межі, у яких існує те або інше явище або об'єкт, зберігаючи при цьому свою якість і не втрачаючи своєї сутності [2].

Як регулятор соціальної взаємодії, норми є тим механізмом, що утримує суспільну систему в стані життєздатної рівноваги в умовах неминучих змін. Така норма-регулятор за умов своєї ефективності та доцільності стає «соціальною нормою» стихійно (закріплюючись у вигляді традиції) або цілеспрямовано (у формі закону, припису або заборони).

Соціальна норма – сукупність вимог і очікувань, що висуває соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою регуляції діяльності та відносин [3]. Соціальна норма закріплює історично сформований у конкретному суспільстві інтервал дозволеної або обов'язкової поведінки людей, а також соціальних груп і організацій.

У структурі соціальних норм можна виділити норми права, норми моралі, звичаї, корпоративні норми (норми громадських організацій). Іноді виділяють ще такі види соціальних норм: естетичні; норми культури; політичні; організаційні; релігійні норми; норми трудових колективів; норми традицій і ритуалів тощо. При цьому та сама норма може бути закріплена в праві,

оцінювати ситуацію з погляду моралі та у своїй основі бути звичаєм. Різні види соціальних норм з'являлися не одночасно, а поступово за необхідності в зв'язку з розвитком суспільних відносин, коли в суспільстві виникає в них потреба.

При всьому різноманітті проявів соціальні норми мають наступні основні властивості: об'єктивність, історичність, універсальність, схематичність, безумовність. Дані властивості означають, що норма є історично виробленим, узагальненим соціальним розпорядженням, обов'язковим для виконання для всіх людей і в будь-якій ситуації [3].

Наявність норм у суспільстві проявляється як соціальний тиск, що вимагає від індивіда певної, соціально схвалюваної поведінки. Формування особистості у певному соціальному середовищі приводить до засвоєння нею соціальних норм, що забезпечує тією чи іншою мірою однаковість поведінки людей. Разом з тим, чим більш розпливчасті норми, тим поведінка в більшій мері індивідуальна.

Соціальна норма може відповідати або не відповідати об'єктивним законам розвитку. В останньому випадку об'єктивно аномальна сама норма та нормальні відхилення від неї. Унаслідок цього соціальні відхилення можуть бути не тільки негативними, такими що порушують функціонування системи, але і позитивними, такими що стимулюють її прогресивний розвиток, наприклад у формі наукової і художньої творчості.

У цілому, незважаючи на відносність і внутрішню суперечливість, соціальні норми грають неоціненну регулятивну роль у житті будь-якого суспільства. Вони створюють нормативно-схвалюване поле дій, бажаних для даного суспільства тепер, тим самим орієнтуючи особистість у її поведінці. Вони виконують функцію контролю з боку суспільства, служать зразком, інформують, дозволяють оцінювати та прогнозувати поведінку.

Проблема соціальних норм як критеріїв оцінки нормативності / девіантності поведінки традиційно досліджується в галузі соціології девіантної поведінки (Г. Беккер, Я. Гілінський, А. Коен, М. Лайне, Р. Мертон, Т. Шипунова та ін.).

Предметом досліджень у соціології девіантної поведінки є закономірності розвитку та функціонування таких соціальних феноменів, як девіація, процеси дезорганізації та соціального контролю, властиві в різних своїх проявах усім сферам людської життєдіяльності та усім типам суспільств [3]. Специфіка емпіричних досліджень у соціології девіантної поведінки полягає саме в тому, що девіація та дезорганізація – явища та процеси, що залежать від історично мінливих соціальних норм.

Крім того, соціологія девіантної поведінки зосереджена на поясненні відхилень, виходячи не стільки зі специфіки особистості девіанта, скільки в силу закономірностей процесів соціальної взаємодії та культури, умов соціального середовища, соціальної структури, системи соціального контролю та соціалізації. До найбільш важливих категорій соціології девіантної поведінки відносять поняття соціальної норми, девіації, аномії, дезорганізації, соціальної ролі, соціального контролю, соціалізації, культури і субкультури, девіантної кар'єри, соціальної структури і соціального середовища [3].

На відміну від соціальних норм (норм права, звичаїв і культурних традицій певного суспільства), норми, що описують психічний стан та психологічні особливості особистості з адекватною поведінкою та психологічні критерії визначення девіантних форм поведінки, у сучасній вітчизняній науці досліджені недостатньо.

Проблемою визначення психічної норми, її відокремлення від патологічних змін психіки займалися видатні вітчизняні та зарубіжні дослідники: Н. Бехтерева, П. Ганнушкін, Ю. Гіппенрейтер, Б. Зейгарник, А. Лічко, В. Мясіщев, К. Леонгард, К. Ясперс та ін. [1; 2; 4]. Незважаючи на накопичений за довгі роки багатий досвід, переважно емпіричний, велику кількість спеціальних робіт, статей та монографій, ця проблема й досі залишається відкритою.

Філософсько-гносеологічна складність проблеми полягає в неоднозначній визначеності низки важливих, базових понять психологічної науки, що в свою

чергу призвело до виникнення різноманітних теоретичних та методологічних підходів до розуміння психічної норми та її меж.

Розуміння норми, як чогось середнього, сталого, найбільш пристосованого до навколишнього середовища, такого, що не відрізняється з маси, достатньо поширене серед психологів та клініцистів (психіатрів). Воно добре узгоджується зі здоровим глуздом та має дуже глибокі корені у життєвій свідомості, яка мимовільно ототожнює нормальне та загальноприйнятне [1].

Такий «середньостатистичний» підхід має свої недоліки, головним з яких є те, що статистичний підхід вимагає проведення кількісних вимірів досліджуваного об'єкту та встановлення відповідних середніх величин за допомогою математичних методів. А у випадку з психікою людини, яка є дуже складним об'єктом для дослідження, можна говорити про необхідність виділення та дослідження значної кількості якостей (параметрів). За розрахунками, які наводить Ю. Гіппенрейтер: «...за наявності п'яти незалежних якостей «нормальною» виявиться одна людина з 32, за умов десяти якостей – одна з 1024!» [2]. Таким чином, застосування цього підходу може призвести до парадоксу – коли середньостатистично нормальним буде дуже рідке явище всупереч уявленню про нормальне, як про наявне у більшості представників популяції.

У спробах створити описову психічну норму, Г. Ушаковим було запропоновано достатньо громіздкий перелік критеріїв, за якими можна визначити психічну норму: «детермінованість психічних явищ, їх необхідність, причинність, впорядкованість; відповідну до віку індивіда зрілість почуття постійності (константність) місця проживання; максимальне наближення суб'єктивних образів, які формуються, до об'єктів, які відображаються; гармонія між відображенням обставин дійсності та ставлення індивідууму до неї; адекватність реакцій його на навколишні фізичні, біологічні та психологічні впливи; відповідність реакцій (як фізичних, так і психічних) силі та частоті зовнішніх подразників; відчуття положення у середовищі подібних до себе, гармонії взаємовідносин з ними; критичний підхід до обставин життя;

здібність самокорекції поведінки у відповідності до норм, типових для різних колективів; адекватність реакцій на суспільні обставини; почуття відповідальності за нащадків та близьких членів родини; почуття постійності та ідентичності відчуттів в однотипових обставинах; здатність змінити спосіб поведінки в залежності від зміни життєвих обставин; здатність планувати і здійснювати свій життєвий шлях...» [1].

Цілком зрозуміле, що такий перелік якостей майже не може бути використаний для вирішення питання про «нормативність» або «девіантність» поведінки конкретної.

Спробою уникнути цих складнощів виступає прийняття негативних критеріїв норми, яке більш поширене серед фахівців з аномальних, хворобливих змін психічної діяльності – психіатрів (клініцистів), так званий «нозоцентричний підхід». Необхідно зазначити, що девіантна поведінка не входить до числа хвороб та не внесена до Міжнародного класифікатора захворювань (10-ї редакції), який описує деякі форми девіацій як «розлади поведінки» [5].

Згідно з цим підходом, норма розуміється як відсутність будь-яких проявів патологічних симптомів – якщо «хворобливі ознаки» не виявлені, то індивід «здоровий». Його особливістю є те, що індивідуально-психічні особливості здорових людей досліджують та інтерпретують у термінах психопатології. Як приклад можна навести логіку та термінологію побудови висновку за допомогою Мінесотського багатовимірного особистісного опитувальника (MMPI), базовими для якого є шкали: іпохондрії, депресії, істерії, психопатії, паранойальності, шизоїдності тощо.

Розуміння норми, з позиції теорії функціональних систем, як стану психофізіологічної адаптації, на нашу думку, є більш прийнятним. Необхідно відмітити велику роботу, яку було здійснено в цьому напрямку такими дослідниками, як Ю. Антомонов, В. Петленко, М. Брейтман, Л. Балабанова та ін. [1; 2].

Згідно концепції функціональних систем, яку запропонував П. Анохін, адаптаційна психічна діяльність людини може бути зображена, як результат діяльності цілісної системи, що саморегулюється, активність якої забезпечується не лише сукупністю окремих компонентів, але й їх взаємодією та «співдією», які породжують нові інтегративні якості, які непритаманні окремим підсистемам [1].

Завдяки існуванню механізмів свідомого саморегулювання, в основі якого є суб'єктивна індивідуально-особистісна оцінка природних та соціальних впливів на людину, відбувається координуюче втручання свідомої інтелектуальної активності людини у процесі адаптації. Саме на цьому етапі відбувається координація потреб внутрішнього світу особистості з об'єктивно існуючими (зовнішніми для психіки) соціальними нормами та корекція відповідно до них шляхів задоволення потреб або відмова від задоволення соціально не схвалюваних потреб.

Адаптаційна психічна діяльність виступає найважливішим чинником, який забезпечує людині стан «соціального здоров'я», яке відображується в таких характеристиках: адекватне сприйняття соціальної дійсності, інтерес до оточення, адаптація до фізичного та суспільного середовища, культура споживання, альтруїзм, емпатія, відповідальність перед іншими, демократизм у поведінці [4].

Виходячи з розуміння механізмів свідомого саморегулювання особистості як засобів адаптації до соціальних норм, девіантна поведінка є проявом дисфункції адаптаційних механізмів особистості та проявом порушень соціального здоров'я.

Разом з цим, численні порівняльні дослідження девіантних проявів у поведінці індивідів з різними видами психічних розладів не дають можливості стверджувати наявності кореляції між конкретними видами девіації та психічними розладами. Так, з одного боку, девіації поведінки можуть демонструвати як психічно здорові індивіди так і такі, що мають певний психіатричний діагноз з глибокими порушеннями психічної діяльності; з

іншого – за наявності психічних розладів у деяких індивідів девіантна поведінка та соціальна дезадаптація відсутні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У сучасній девіантології соціальні норми та їх дотримання індивідом складають проблемне поле численних соціологічних, кримінологічних, психологічних досліджень. Розглянуті підходи до визначення поняття норми в психології свідчать про відсутність цілісного розуміння як самого поняття психічної норми так і переважання описового характеру в спробах її визначення, що викликає утруднення у визначенні нормативності та девіантності поведінки. Вирішенню цієї проблеми має сприяти здійснення міждисциплінарних досліджень з проблем девіантної поведінки та створення загальної теорії, що могла б об'єднати вже існуючі знання про девіації та стати базою для синтезу, інтеграції нових знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. Руководство для врачей / Ю.А. Александровский — М. : Издательская группа ГЭОТАР-Медиа, 2007. — 720 с.
2. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л.М. Балабанова. — Донецк : Сталкер, 1998. — 432 с.
3. Комлев Ю.Ю. Социологические теории девиации и проблемы социального контроля / Ю.Ю. Комлев / — Казань : КЮИ МВД России, 1999. — 84 с.
4. Коцан І.Я. Психологія здоров'я людини / І.Я. Коцан, Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. — 316 с.
5. Международная классификация болезней МКБ–10. Электронная версия [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://mkb10.ru/>
6. Психическое здоровье: усиление борьбы с психическими расстройствами / Информационный бюллетень № 220. — Сентябрь 2010 [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs220/ru/index.html>